

Ne várj jobb időkre!

Részlet

A porosz Ikarosz Kölni koncert. Kiutasítás. Tiltakozások. Hamburg.

Eljött az utazás napja. Az NDK-útlevelemben ott volt a vízum értékes pecsétje. Nem jött telefonhívás, nem vonta vissza a vízumot a minisztérium. November 11-én egyik kezemben a kicsi, a másikban a nagy Weißgerber-gitárommal, vállamon az útitáskámmal kiléptem a házból. Senki nem kísért el. Úgy indultam el világgá, mint a legkisebb fiú a mesében – háromszáz méter a Friedrichstraßen lefelé, el az öntöttvas sas mellett a hídon, aztán még pár lépés a pályaudvar oldalában álló „Könnyek Palotájáig”. Megvolt az útlevél- és vámellenőrzés, nem kötöttek bele semmibe. Amikor kiléptem az emberek visszatartására kitalált folyosólabirintusból, a pályaudvar elzárt részére jutottam, és felszálltam a nyugat felé induló S-Bahnra.

Biermann Nyugaton lép fel! Megtörtént az elképzelhetetlen, mintha a világ legtermészetesebb dolga lenne. Tizenegy évvel a legutóbbi nyugati koncertem után megint egy S-Bahn ablakához szorítottam az orrom. Balra a romos Reichstag, jobbra a Charité kórházépületei, alig hihettem, de tényleg a világ másik oldalára zakatoltam át, a Bahnhof Zoo felé. Jurek Becker ünnepélyes szavaira gondoltam. Még meglátogatott előtte való nap, és azt mondta: „Ha ez az utazás csapda lesz, akármilyen formában, nem hagyjuk szó nélkül. Vagyis én legalábbis nem.” Ilyen félelmekről nekem még nem voltak sejtelmeim, amikor az S-Bahnnal átmentem a fal felett – ahogy ma már tudom, mindössze húsz keletnémet pfennigért egy új életbe, egy idegen világba.

Carsten Krüger nyugat-berlini filmes várt a pályaudvaron. Mindent előkészített, egy magánlakásban már felállították a kamerát egy interjúhoz. A *Spiegel* tudósítójában, Jörg Mettkében megbízhattam. Már előre megbeszéltük, hogy az interjút csak a beleegyezéssel és csak az NDK-ba való visszaérkezésem után teszi közzé. A terveimről beszéltem: hat koncert Kölnből Bochumon és Münchenen át Hamburgig. És semmi fecsegés újságoknak vagy tévéknek. Csak le akartam szállítani a hangokból álló árumat, és aztán a hónap végén irány haza.

Este meglátogattam a barátomat, Günter Grasst. A műveit nem ismertem annyira, mint amennyire egy barátnak illetett volna, de őt magát nagyon szerettem. Manapság néha arra gyanakszom, hogy ő talán épp fordítva volt velem és a dalaimmal. Ezen az első estén meghívott a berlini házába. Úgy volt, hogy főpróbát

tartok a kölni koncertre. Ez nem volt hülyeség, mert tényleg kellett némi gyakorlás. Az éneklésnek az esztétika mellett erőnléti oldala is van. Tizenegy évig mindig csak kicsiben, néhány barátunk énekelni, amikor úgy hozta a kedvem, nem épp megfelelő edzés egy hétezer fizető nézőnek adott, professzionális koncert szigorú ökonómiájához.

Grass meghívta néhány barátját, ismerősét – válogatott közönség. A szép nők mind olyan okosnak tüntek, az okos férfiak olyan szépnek – ami annyit jelent: nem gyakorlott nyugati szemmel láttam őket. Amikor elénekeltem a műsoromat, és elteltem a bizonyossággal, hogy ezt Kölnben is ugyanígy meg tudom csinálni, Grass kiment a konyhába, és egy tojással tért vissza. Odaállt közénk, és bohócos mozdulattal elővette a háta mögül a tojást, és a hüvelyk- és a mutatóujja közé fogva felmutatta. Ez, mondta a kasub felmenőkkel rendelkező író, egy régi kasub szokás. A lényege az, hogy képes-e valaki egészben lenyelni ezt a nyers tojást! És már el is tüntette a tojást a Fontane-Bismarck-bajusza mögött a szájában, és recse-gve szétrágtta a tojás héját. A sikeres cirkuszi mutatvány után mosolyogva állt ott, és rettentően örült. A hölgyek felnyögtek: ó!, ah! és pfúj!, ugyanis a tojássárgája lecsorgott Grass alsó ajkán.

Miután így ellopta előlem a show-t, ingerkedő pillantással, felteszem, kasub módra, azt kérdezte tőlem, én is meg tudom-e csinálni ezt a kis mutatványt. Halált megvető bátorsággal egy tojást kértem. Rögtön hozott egyet. De borzalom! Túl nagy volt. Olyan tojást hozott, ami egy kicsit túl nagy volt, legalábbis nekem. Csak nem egy kacsatojást tartogatott nekem ez a gazfickó? Kitéptem a számat, amennyire tudtam, szétnyitottam az állkapcsomat, újból és újból megpróbáltam. Nem ment. Az elegáns hölgyek kuncogtak, a férfiak nyertettek. Ekkor fogtam a tojást, és a tenyeremmel rácsapva a fogaim között betoltam a számba. A nyúlós massa kibukott az ajkaim közül, a tojássárgája az államon lógott, aztán megrágtam az undorító tojáshéjat, és nagy nehezen lenyeltem az egészet. Így végül Kolumbusz tojását csináltam a vetélytársam tojásából.

Amikor Grass vendégei elmentek, leült velem beszélgetni a barátom, és nem kertelt: „Meg vagy örülve? Ezzel a műsorral nem léphetsz fel Kölnben!” Nem akarom egykori barátom érdemét groteszk túlzással kisebbiteni. De az igaz, hogy ezen az estén olyan veszélytől mentett meg, amire én álomban sem gondoltam volna. Ezen az egyetlen főpróbán én, az újonc kizárólag újabb dalokat énekeltem, amiket nyugaton még senki sem ismerhetett. Azt vettem a fejembe, hogy nem fogom a kölni közönséget a régi dolgokkal untatni. „Hülyeség! – mondta Grass –, legalább az est felében olyan dalokat kell énekelned, amiket mindenki ismer a lemezeidről. Hiszen ezért jönnek az emberek! És hogyan élvezhetnék az új dalaiddat, ha nem hallgathatják meg a számukra ismerőseket?”

Másnap, november 12-én a tegeli repülőtérrel Kölnbe repültem. A két Németország felett szálló repülőgépen összeeskábáltam egy új műsort. Kölnben Peter Laudan várt. November 13-ára, a koncert napjára virradó éjjel elkapott egy kiadós megfázás. Magas láz, rekedtség, torokfájás. A nagy nap reggelén olyan rosszul voltam, hogy sírhatnék volt, az ellenségeimnek meg persze nevetnékje. Az NDK-s főelvtársak szempontjából ideális időzítés. Ráadásul milyen nevetséges: a sárkányölő köhög! Egyszer az életben előttem a lehetőség, hogy a nyilvánosság előtt tündököljek, és akkor az egész meghíusul egy taknyos orr

miatt. Az ágyban izzadva és egyfolytában orrot fújva diktáltam a cédulámról az új programot Peter Laudannak, aki legépelte. Ma is látom magam előtt a képet, ahogy Peter az ágyam melletti asztalkánál ül, látom, ahogy az IBM írógép szupermodern gömbfeje vidáman táncol a papíron. Kora délután, amikor elkészültünk, csoda történt velem. Hirtelen az egész megfázás megszűnt. Olyan volt, mint egy csodálatos, sőt, egyenesen Walter Benjamin-i megmenekülés – ami azt jelentette, hogy befészkeltem magam Angelus Novus híres szárnyai alá a jeges szél ellenében, amely a munkás-paraszt paradicsomból fújta a Rajna felé.

A kölni kerékpáros csarnok hatalmas színpadán gyorsan letudtam a hangpróbát. Hétezer ember fért be. Minden jegy elkel. A hangosító berendezés hipermodern volt, az utolsó sorban, a színpadtól száz méterre ülő hallgató is olyan jól hallott, mintha ott ült volna velem szemben. A technikai csodát – mint mondták – a hangjeleket késleltető eszköz vitte végbe. De akárhogy is – azt vettem észre, hogy ugyanolyan normálisan tudok énekelni, mint otthon a szobámban. És jó meleg volt odabent, a székek kényelmesek voltak. Fiatal voltam, ami azt jelenti, még a régi voltam. Úgy gondoltam magamra, mint az igazi kommunistára a hamisakkal szemben. A gyűlölve szeretett NDK minden életveszélyes betegsége ellenére számomra még mindig a makacs reményt jelentette.

Tisztában voltam vele, hogy rendkívül szűk ösvényen kellett egyensúlyoznom. Kertelés nélkül el akartam énekelni és mondani az NDK-val kapcsolatos – annak idején úgy mondtuk: – építő kritikámat. De a legélesebb támadásaimat – különösen néhány név szerint pellengérré állított pártvezető ellen – a nyugati közönség előtt el akartam hagyni. A legélesebb gúnydalaimat amúgy is elénekeltem és tömegesen el is terjesztettem az évek alatt ott helyben, Keleten, ahol több bátorságra volt ehhez szükség, mint a vasfüggöny nyugati oldalán.

És mellel még a lényeg: nemcsak vissza akartam menni, de úgy akartam visszamenni, hogy ne kapcsoljanak le a határon, és ne kerüljek egy annál is mélyebb lyukba, mint amiben a turné előtt voltam. El akartam kerülni, hogy a nyugaton élő baloldali-alternatív szimpatizánsaim netán azzal hozakodjanak elő: „Te vagy a hibás! Nem kellett volna itt nálunk, Nyugaton olyan dalokat énekelned, mint a *Stasi-ballada*, a *Népszerű ballada* vagy a *Kínában*, a *Nagy Fal mögött*.” És én Kölnben – figyelj csak, kedves Heiner Müller – ezt a hibát nagyon okosan és bizonyíthatóan elkerültem.

Mégis tévútra kerültem. Akadt egy közbekiabáló. A legkedvezőbb pillanatban lőtt ki egy verbális rakétát. Felszólított, hogy magyarázzam meg az álláspontomat 1953. június 17-éről. Bevettem egy dialektikus trükköt: a népfelkelésnek politikailag Janus-arca volt! Félig munkásforradalom a sztálinisták ellen, félig régi fasiszták próbálkozása nem sokkal a háború után. Az igazság az, hogy én erről meg voltam győződve, ugyanis ismertem Hermlin novelláját, *A parancsnoknőt*, és elhittem annak irodalmi propagandahazugságát. Ismertem ezenkívül Robert Havemann barátom tudathasadásos elbeszéléseit – ő annak idején felelős beosztású elvtársként részt vett a Minisztériumok Háza előtt a Sztálin sugárút építőmunkásaival folytatott egyenlőtlen szócsatában. Ismertem a különböző verzióit is annak a regénynek, amelyet Stefan Heym erről a veszélyes tabutémáról írt. És főleg nem ismertem még a kölni sportszarnokban azt a kőkemény rabbi-bölcsességet, hogy a féligazság egész hazugság.

Apámnak ezen a napon, november 13-án volt a születésnapja. Auschwitz-felhője éppen a Rajna-vidék felett járt, ezért majom alakjában leugrott hozzám, és leült a mellettem álló harmóniumra, mint egy kintornás majmocskája. Csak én láttam. Ha túl indulatos dalt akartam elénekelni, esetleg hiúságból, akkor vicso-rított, és rázta a fejét: „Ne itt Kölnben. Ne itt Nyugaton!” Mégis elénekeltem néhány harapósabb gúnydalt, olyanokat, mint a *Tényleg?* és az *Elegem van!*, mert elég nevetséges lett volna, ha ostoba ravaszágból az egész estét politikamentes szerelmi dalokkal tudtam volna le. Persze nem sejtettem, hogy akár a „Csip-csip csókát” is énekelhettem volna egész este, ugyanis az NDK-ból való kiutasításo-mat a SED vezetése már régen, jóval az utazásom előtt eldöntötte. Csak ezt nem tudta senki.

Az biztos, hogy radikálisan támadtam az NDK-t ezen az estén, de egy füst alatt meg is védtem a bolsevista nibelung-húséggemmel. Ilyen tudathasadásos voltam akkoriban. És nem csak én – Kelet-Berlinben a kollégáim közül a legtöbb barátom is, mint például a halálosan szomorú tréfamester, Jurek Becker és a gyengéden szarkasztikus Heiner Müller vagy a törekeny költő, Volker Braun, aki mindig a bánatából merített erőt. Ilyen dialektikusan látta a dolgokat akkoriban még a jó-kedvű pesszimista, Günter Kunert és a nyilvánvalóan a párthoz hű Stephan Hermlin is, valamint a bátorgyáva Christa Wolf, a szemtelenül nyúlászívú Stefan Heym és a javíthatatlan optimista, Robert Havemann. Ők mind, egymástól nagyon különböző emberek – mi mind alapjában véve hasonlóan gondolkodtunk és érez-tünk akkoriban.

Amikor vége volt, ott álltam a színpadon, ahogy aztán a *Spiegel* hátulról ké-szült fotóján látható: szemben az ünneplő közönséggel, széttárt karokkal, egyik kezemben a kis Weißgerber-gitár, a másikban egy hatalmas csokor vörös szekfű, amelyet Bernd Wurl nyújtott át az IG Metall nevében. És a karok épp a megfelelő magasságban, túl mélyen egy diadalmaskodó gesztushoz és túl magasan a meg-feszített pózához. Pontosan így éreztem magam. Magamnak is bebizonyítottam, hogy a teljes tilalom hosszú évei nem tettek tönkre – ellenkezőleg! A rám neheze-dő nyomás inkább ösztönzött és erősebbé tett. Erre a dalok és a versek voltak a jól csengő bizonyítékok. És hogy a műsort – úgyszólván rögtönözve, gyakorlat-lanul – simán végig tudtam játszani és hatásosan elő tudtam adni, az maga is egy művészi csoda volt. Mondhatnánk: jó formában voltam. A szövegek biztosan megvoltak a fejemben, az ujjaim maguktól is tudták, hová kell nyúlni a gitáron. De a semmiből nem jön semmi! Ez a csoda nem csoda volt. Csak azért sikerült, mert a tilalom évei alatt szinte minden látogatóm türelmével visszaéltem, és két-három óráig a legújabb dalaimat énekeltem nekik. Most örült módon négy és fél óráig énekeltem, és ez is mutatja, hogy fogalmam se volt egy normális koncert ökonómiájáról. De ezen az estén semmi nem volt normális – és ezt mindenki, aki ott volt, érezte, akkor is, ha nem tudott semmit.

Úsztam a boldogságban, és dagadt a keblem. Két nappal később, november 15-én néhány barátommal Kölnben megünnepeltük a születésnapomat, a negy-venediket. Ott volt a híres énekes-dalszerző, Daniel Viglietti Uruguayból, az új barátom, Günter Wallraff, az új kiadóm, Reinhold Neven DuMont, a víg kedé-lyű rajnai lány, Monika Hörter, Peter Laudan és Heinrich Böll. A kölni baráta-

immal átmentünk autóval egy Rajna-hídon, aztán a part mentén Zonsba autózunk, egy középkori városba. Tetszett a városka giccses szépsége. A mai napig úgy képzem, hogy ez volt életem legboldogabb napja. Háborítatlanul élveztem a sikert. Ott, Rajna atyánk partján hirtelen rájöttem, hogy két lábon járó bizonyítékká váltam, annak bizonyítékává, hogy az emberiség mégiscsak előrehalad. Én, a fiú ezen a napon idősebb lettem, mint apám. Hát igen, a halottak fiatalok maradnak.

Csodálatos mintázatú, kézbe simuló köveket gyűjtöttem a folyó partján, pontosan húszat, és megtömtem velük a zsebeimet. Ha találtam egy szebbet, akkor egy rosszabbat eldobtam. Szerettem volna néhány kelet-berlini barátomnak ilyen igazi Rajna-köveket ajándékozni. Lenyűgözött a hatalmas folyón haladó teherhajók látványa. Kezdként írtam egyszer egy morálgiccses balladát:

Milyen gyorsan úsznak lefelé a Rajnán
a hajók, kisebbek és nagyok,
és visszafelé mily lassan haladnak –
csak én nem tudom, milyen szomorú vagyok...

Amikor 1964-ben megírtam ezt a dalt, még nem láttam a Rajnát. De most ott álltam életemben először a partján, és saját szememmel láttam, hogyan küszködnek a teherhajók a folyón felfelé. Loreleyre gondoltam, akit szemtelen unokafivérem, Heinrich Heine énekelt meg, és a szeretteimre Kelet-Berlinben. Egyébként pedig még mindig nem tudtam, milyen szomorú vagyok.

Másnap, november 16-án Jakob Moneta szolgálati Mercedesében ültem a sofőr, Schorsch mellett. Ő vitt Bochumba, rövid nyugati turném második koncertjére. Egy matrica volt a műszerfalra ragasztva, figyelmeztetés a sofőrnek: „Figyelem! Újrafutóztott gumik! Maximális sebesség: 160 km/h.” Ennek örültem: „Lám csak, a gazdag nyugaton is újrafutózzák a gumikat!” Száguldottunk az autópályán, én az autórádió gombját tekergettem, a Deutschlandfunkot kerestem. Hírek. Első hír: „Megfosztották állampolgárságától Wolf Biermann.” A bemondó idézte a hivatalos közleményt: „Az illetékes hatóságok döntése értelmében Wolf Biermann, aki 1953-ban költözött át Hamburgból az NDK-ba, a továbbiakban nem léphet a Német Demokratikus Köztársaság területére...” A pártnak és a kormánynak ezt az ügynevezett intézkedését hivatalosan azzal indokolták, hogy Biermann az NDK állampolgáraként kölni koncertjén rágalmozta és elárulta a Német Demokratikus Köztársaságot.

Ezek engem kidobtak. A félelemtől összeszorult a gyomrom, elsötétült előttem a világ. Vége! Mindennek vége! Kidobták Biermann! Vége a dalnak! Vége a játéknak! Vége az álomnak! Mély szomorúságomban elpotyogtattam néhány igazi könnycseppet, és nem sejtettem, milyen könnypatakok és miféle krokodilkönnyfolyamok fognak mostantól rám zúdulni Keleten és Nyugaton. De egy valamit tudtam: a nap hősei is csak porszemek a világtörténelem szélviharában. Bochumban rögtön lemondtam a koncertet. Vagy nem akartam mégis megtartani, csak azért is? Tényleg nem tudtam színpadra lépni? Rudi Dutschke csak emiatt jött Bochumba, és azt javasolta, legalább improvizáljak egy hearinget. Nem!

Se koncert, se hearing! Amikor a koncert szervezői már szinte mind elmentek, mégis elénekeltém néhány dalt az ott levő barátaimnak, mint otthon a Chausseestraßében. Schorsch visszavitt Kölnbe.

Günter Wallraffnál aludtam, a Thebäerstraßén levő háza szubverzív káoszában. Ránk rontott a sajtó. Próbáltuk visszatartani a *Bild* embereit, akik éjjel-nappal a ház körül leselkedtek. Olyan elszántan pingpongoztunk, mintha az életünk múlt volna rajta. Wallraff egy nagy *Spiegel*-interjút szervezett. Beszélgetések a WDR főnökével, Werner Höferrel, Peter Laudannal. Mit csináljunk? Mit ne csináljunk? Nem tudtam. Jól illett rám Brecht megjegyzése Galileiről: „A talán túlzott reménykedést a talán túlzott reménytelenség követi.” Annyira elcsüggedtem, hogy azt gondoltam, vége az életemnek. Kevésbé melodramatikusan: úgy gondoltam, nem élhetek tovább úgy, mint „Biermann, a dalköltő”.

Fogalmam sem volt, mit tegyek. Reméltem, hogy az NDK vezetése meggondolja magát, és mégis beenged. Kelet-Berlinben ezerszer átgondoltuk, és végül arra jutottunk, hogy az állampolgárságtól való megfosztás túl drasztikus lépés lenne, attól nem kell félni. Az ilyen módszerek náci módszerek. De csalódnom kellett. A vezéreim elvetemültebbek voltak, mint gondoltuk. Mit fognak most csinálni a barátaim? És mit tehetek én, mit kellene tennem?

Hallom néha azt a frappáns újságírói megfogalmazást: akkor kezdődtek az NDK végnapjai, amikor Wolf Biermann megfosztották az állampolgárságtól. Ez jól hangzik, de nem igaz. Nem attól dőlt meg az NDK, hogy egy fiatal embert a gitárjával német–német száműzetésbe küldött. Ami annak idején megrázta Németországot, és leginkább az NDK-t, az nem az állampolgárságtól való megfosztás, hanem az ellene kelt váratlan tiltakozás volt. A nyugati sajtó dühös reagálására felkészültek a SED vezetői, de arra nem, hogy először az NDK történetében elismert írók és művészek egy csoportja nyilvánosan hangot ad – kérelmező levélnek álcázott – tiltakozásának.

1976. november 17-én nem kisebb személyiségnek, magának Stephan Hermlinnek volt annyi lélekjelenléte, hogy magához rendelje a mélyen elbizonytalanodott kollégáit a niederschönhauseni villájába. Micsoda fantasztikus konstelláció! Krónikusan önmagukra fixálódott, magányos harcosok jönnek össze Herminnél, és elhatározzák, hogy most először valami közös dolgot csinálnak. Közös nevezőjük: veszélyben érzik magukat. Ahogy Stefan Heym tömören és velősen megfogalmazta: „Attól félünk, hogy a hontalanítás meg fog honosodni az NDK-ban.” A petíció szövege:

Wolf Biermann kényelmetlen költő volt, és maradt máig – hasonlóan a múlt számos költőjéhez. Szocialista államunknak – megfontolva Marx szavait a „Brumaire”-ből, miszerint a proletárforradalom folytonosan önmagát kritizálja – ezt a kényelmetlenséget az anakronisztikus társadalmi rendszerekkel ellentétben higgadtan elgondolkodva el kell tudnia viselni. Nem azonosulunk Wolf Biermann minden szavával és minden cselekedetével, és elhatároljuk magunkat azoktól a kísérletektől, amelyek a Wolf Biermann körüli eseményeket az NDK ellen akarják felhasználni. Biermann maga soha, még Kölnben sem hagyott kétséget afelől, hogy a két német állam közül – minden kritikája mellett – melyikért száll síkra. Tiltakozunk

az állampolgárságtól való megfosztása ellen, és kérjük a meghozott döntés felülvizsgálatát.

1976. november 17. Christa Wolf, Sarah Kirsch, Volker Braun, Gerhard Wolf, Rolf Schneider, Stephan Hermlin, Arich Arendt, Franz Fühmann, Stefan Heym, Jurek Becker, Günter Kunert, Heiner Müller

SZIJJ FERENC fordítása

*

Vannak pillanatok, amelyekben anélkül veszünk részt, hogy tudnánk: az illető esemény későbbi távlatból bizonyos történelmi jelentőséggel fog bírni. Ilyen élményben részesülhettem én is Biermann legendás fellépésén Köln eredetileg kerékpárversenyekre épült és rég lebontott sportsarnokában, 1976. november 13-án. Vidékről, egy kelet-vesztfáliei faluból származom. A civilszolgálat után nemcsak az első egyetemi szemeszter következett számomra, de életemben először voltam nagyvárosban. Már nem tudom, hogyan jutottam be a koncertre, de a városban – legalábbis a diákság körében – futótűzként terjedt a hír, hogy Wolf Biermann a városban van, és koncertet ad: Wolf Biermann, akit „nyugaton” természetesen ismertek – csak éppen nem élő fellépésekről, hanem a könyveiből, azokból a „Quartheft”-ekből, bennük a szép kottakivonatokkal és nagylemezekkel („Quartplatten”), amelyek mind Klaus Wagenbach markánsan balos kiadójánál jelentek meg (Wagenbach kelet- és nyugat-német irodalmat akart kiadni, de ez így nem igazán bizonyult megvalósíthatónak). Hogyan sikerült jegyet szerezni (amit akkor még belépőjegynek hívtak)? Merő mázli volt, valaki két jegyet vett, és egyedül jött, még csak felárat sem kellett fizetnem. Odabent aztán hat és félezren füleltek egyetlen emberre. Ez az egyvalaki pedig, ettől az *erőiszonytól* láthatólag megilletődött, lakonikusan és önmaga biztatására közölte, hogy ő nem is érzi olyan nagyra ezt a (v)iszonyt, mivelhogy korábban mindig szobákban énekelt... „So oder so” („Így vagy úgy”), indult a rögtönzött, közbeiktatott strófákból építkező felütés, hogy aztán három és fél órán át egy percre se álljon le az az ember ott a színpadon. – Az igazi dráma viszont másnap kezdődött: Biermann Kelet-Berlinből Kölnbe szervezni az IG Metallnak (a fémipari szakszervezetnek) köszönhető *tett* volt, de aztán visszajuttatni őt abba az országba, amely mellett mégiscsak hitet tett (és megkímélte őt az elszigeteléstől) – nos, az már egészen más ügy volt.

Michael Müller-Verweyen
a budapesti Goethe Intézet igazgatója

Wolf Biermann a budapesti Goethe Intézet meghívására szerepelt Pécsen 2017. május 5-én.